

Wprowadzenie religii do szkół: OTK 20IV93

O rzeczenie TK z dnia 20 kwietnia 1993 r. (Sygn. akt U. 12/92)

Trybunał	Konstytucyjny	w	składzie:
Przewodniczący:	Prezes	TK	Mieczysław Tyczka
Sędziowie	TK:	Czesław	Bakalarski
Tomasz		Dybowski	
Kazimierz		Działocho	
Henryk		Groszyk	
Maria		Łabor-Soroka	
Wojciech	Łączkowski	—	sprawozdawca
Leonard		Łukaszuk	
Remigiusz		Orzechowski	
Janina		Zakrzewska	
Andrzej Zoll			

Protokolant: Karol Radziwiłł

po rozpoznaniu w dniu 30 marca 1993 r. i 7 kwietnia 1993 r. na rozprawie sprawy z wniosku Rzecznika Praw Obywatelskich z udziałem umocowanych przedstawicieli uczestników postępowania: Ministra Edukacji Narodowej i Prokuratora Generalnego o stwierdzenie, że:

I. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych pozostaje w sprzeczności z obowiązującym ustawodawstwem przez to, że:

1. przepis § 1 ust. 1 wymienionego rozporządzenia wykracza poza delegację ustawową z art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. Nr 95, poz. 425; ze zm.) przez wprowadzenie dodatkowego przedmiotu - etyki, jako alternatywnego wobec nauki religii;

2. przepis § 3 ust. 3 rozporządzenia koliduje z art. 2 pkt 5 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. Nr 29, poz. 155 ze zm.), przez naruszający prawo do milczenia wymóg negatywnego oświadczenia woli (o pobieraniu nauki religii poza systemem oświaty lub świadomej z niej rezygnacji);

3. przepis § 5 ust. 1 rozporządzenia przewidujący zatrudnianie nauczycieli religii przez szkoły, a więc ponoszenie wydatków z funduszy publicznych na cele pozostające wewnętrzną sprawą Kościołów i związków wyznaniowych, wydany został bez umocowania w wymienionym art. 12 ust. 2 ustawy o systemie oświaty a ponadto pozostaje w sprzeczności z art. 10 ust. 2 wymienionej wyżej ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, ogólnymi zasadami gospodarowania finansami publicznymi, a także narusza art. 81 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej uprzywilejowując pewne grupy obywateli z uwagi na ich wyznanie;

4. przepis § 5 ust. 2 rozporządzenia narusza przepisy art. 33 § 1 i art. 42 Kodeksu pracy oraz art. 27 ust. 2 ustawy z dnia 26 stycznia 1982 r. Karta Nauczyciela (Dz.U. Nr 3, poz. 19 ze zm.);

5. przepis § 7 ust. 1 i 4 rozporządzenia pozostaje w sprzeczności z art. 18 ust. 3 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego (Dz.U. Nr 29, poz. 154, ze zm.) oraz z art. 20 ust. 2 wymienionej wyżej ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania w ten sposób, że wewnętrzną sprawę Kościołów czyni bez ustawowego upoważnienia sprawą wewnętrzną szkoły wprowadzając jednocześnie nauczycieli religii bez ustawowej podstawy do rad pedagogicznych i nakładając na nich, bez takowego upoważnienia obowiązek wypełniania dziennika szkolnego;

6. przepis § 9 rozporządzenia bez umocowania w ustawie będącej jego podstawą oraz bez umocowania w jakimkolwiek innym akcie ustawowym oraz z naruszeniem art. 10 ust. 1 wymienionej ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania i naruszeniem art. 82 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej wprowadza ocenę z religii na świadectwo szkolne;

7. przepis § 12 rozporządzenia w sposób ekscesywny dopuszcza umieszczanie symbolu kultu i odmawianie modlitwy poza miejscami i czasem udostępnionym na cele nauki religii przez co pozostaje w sprzeczności z art. 5 ust. 2 wymienionej ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz z art. 82 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej;

8. rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych narusza art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty w związku z § 54 pkt 2 uchwały Nr 147 Rady Ministrów z dnia 5 listopada 1991 r. w sprawie zasad techniki prawodawczej (M.P. Nr 44, poz. 310) przez niedochowanie warunku działania w porozumieniu z władzami zainteresowanych Kościołów;

oraz, że:

II. wymienione rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej naruszyło tym samym art. 1 i art. 3 oraz art. 67 ust. 2 i art. 82 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

orzeka:

1. Tryb wydania rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych (Dz.U. Nr 36, poz. 155) był zgodny z art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. Nr 95, poz. 425; zm.: 1992 Nr 26, poz. 113, Nr 54, poz. 254).

2. Przepis § 1 ust. 1 powołanego rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. rozumiany w ten sposób, że każdy z uczniów ma prawo pobierania zarówno nauki religii, jak i etyki, jest zgodny z art. 12 ust. 2 powołanej ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty.

3. Przepis § 3 ust. 3 cytowanego rozporządzenia jest niezgodny z art. 12 ust. 2 przytoczonej ustawy o systemie oświaty i tym samym z art. 56 ust. 3 Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 października 1992 r.

4. Przepis § 5 ust. 1 cytowanego rozporządzenia jest zgodny z art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, z art. 10 ust. 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. Nr 29, poz. 155 ze zm.), a także z art. 81 ust. 1 przepisów Konstytucji pozostawionych w mocy przez Ustawę Konstytucyjną z dnia 17 października 1992 r.

5. Norma zawarta w trzecim zdaniu § 5 ust. 2 cytowanego rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej stanowiąca, iż „cofnięcie skierowania oznacza równocześnie wypowiedzenie (zmiany) stosunku pracy w zakresie nauczania religii” jest niezgodna z art. 27 ust. 1 ustawy z dnia 26 stycznia 1982 r. Karta Nauczyciela (Dz.U. Nr 3, poz. 19 ze zm.), z art. 32 § 1 i art. 42 Kodeksu pracy oraz z art. 39 ust. 3 pkt 1 powołanej ustawy o systemie oświaty i tym samym z art. 56, ust. 3 Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 października 1992 r.

6. Przepis § 7 ust. 1 i ust. 4 powołanego rozporządzenia jest zgodny z art. 18 ust. 3 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego (Dz.U. Nr 29, poz. 154 ze zm.) oraz z art. 20 ust. 2 wymienionej wyżej ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania.

7. Przepisy § 9 ust. 1, 2 i 3 cytowanego rozporządzenia rozumianego w ten sposób, że uczeń w przypadku gdy uczęszcza zarówno na lekcje religii jak i etyki może otrzymać wspólną ocenę na świadectwie szkolnym — są zgodne z art. 10 ust. 1 wymienionej ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz z art. 82 ust. 2 przepisów Konstytucji pozostawionych w mocy przez Ustawę Konstytucyjną z dnia 17 października 1992 r.

Przepis § 9 ust. 4 powołanego rozporządzenia w zakresie, w jakim dotyczy nauczania religii lub etyki poza szkołami publicznymi jest niezgodny z art. 12 ust. 2 cytowanej ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty.

8. Przepis § 12 powołanego rozporządzenia jest zgodny wprost z art. 82 ust. 1 przepisów Konstytucji pozostawionych w mocy przez Ustawę Konstytucyjną z dnia 17 października 1992 r., z art. 6 ust. 2 powołanej ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania i nie znajdując wprawdzie oparcia w art. 12 ust. 2 cytowanej ustawy o systemie oświaty, ma swoją podstawę w art. 13 ust. 1 i 3 tej ustawy.

Przepisy § 3 ust. 3, § 5 ust. 2 i § 9 ust. 4 wymienionego rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w zakresie uznanym za sprzeczne z Konstytucją lub ustawami podlegają zmianie lub uchyleniu zgodnie z treścią orzeczenia nie później niż w terminie trzech miesięcy od przedłożenia orzeczenia Ministrowi Edukacji Narodowej. W przeciwnym razie przepisy te w zakresie objętym orzeczeniem tracą moc z upływem trzymiesięcznego terminu.

Uzasadnienie:

I

Rzecznik Praw Obywatelskich wystąpił do Trybunału Konstytucyjnego z wnioskiem z dnia 19 sierpnia 1992 r. o stwierdzenie, że:

I. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych (Dz.U. Nr 36, poz. 155) pozostaje w sprzeczności z obowiązującym ustawodawstwem przez to, że:

1. § 1 ust. 1 wymienionego rozporządzenia wykracza poza delegację ustawową z art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. Nr 95, poz. 425) przez wprowadzenie dodatkowego przedmiotu — etyki, jako alternatywnego wobec nauki religii,

2. § 3 ust. 3 rozporządzenia koliduje z art. 2 pkt 5 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. Nr 29, poz. 155) przez naruszający prawo do milczenia wymóg negatywnego oświadczenia woli (o pobieraniu nauki religii poza systemem oświaty lub świadomej z niej rezygnacji),

3. § 5 ust. 1 rozporządzenia przewidujący zatrudnienie nauczycieli religii przez szkoły, a więc ponoszenie wydatków z funduszy publicznych na cele pozostające wewnętrzną sprawą Kościołów i związków wyznaniowych, wydany został bez umocowania w wymienionym art. 12 ust. 2 ustawy o systemie oświaty, a ponadto pozostaje w sprzeczności z art. 10 ust. 2 wymienionej wyżej ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, ogólnymi zasadami gospodarowania finansami publicznymi, a także narusza art. 81 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej uprzywilejowując pewne grupy obywateli z uwagi na ich wyznanie,

4. § 5 ust. 2 rozporządzenia bez umocowania ustawowego wprowadza kolidującą z obowiązującymi unormowaniami kodeksu pracy oraz Karty Nauczyciela w sprawie wypowiedzania stosunku pracy zasadę, iż cofnięcie skierowania do nauczania religii oznacza równocześnie wypowiedzenie (zmianę) stosunku pracy,

5. § 7 ust. 1 i 4 pozostaje w sprzeczności z art. 18 ust. 3 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego (Dz.U. Nr 29, poz. 154) oraz z art. 20 ust. 2 wymienionej wyżej ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania w ten sposób, że wewnętrzną sprawę Kościołów czyni bez ustawowego upoważnienia sprawą wewnętrzną szkoły, wprowadzając jednocześnie nauczycieli religii bez ustawowej podstawy do rad pedagogicznych i nakładając na nich, bez takowego upoważnienia, obowiązek wypełniania dziennika szkolnego,

6. § 9 rozporządzenia bez umocowania w ustawie będącej jego podstawą oraz bez umocowania w jakimkolwiek innym akcie ustawowym oraz z naruszeniem art. 10 ust. 1 wymienionej ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania i naruszeniem art. 82 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej wprowadza ocenę z religii na świadectwo szkolne,

7. § 12 rozporządzenia w sposób ekscesywny dopuszcza umieszczanie symbolu kultu i odmawianie modlitwy poza miejscami i czasem udostępnionym na cele nauki religii, przez co pozostaje w sprzeczności z art. 6 ust. 2 wymienionej ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz z art. 82 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

II. Wymienione rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej naruszyło tym samym art. 1 i art. 3 oraz art. 67 ust. 2 i art. 82 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. W piśmie z dnia 17 marca 1993 r. Rzecznik Praw Obywatelskich uzupełnił wniosek przez dodanie pkt I.8 o następującej treści:

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych naruszyło nadto art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 7 września o systemie oświaty w związku z § 54 pkt 2 uchwały Nr 147 Rady Ministrów z dnia 5 listopada 1991 r. w sprawie zasad techniki prawodawczej (M.P. Nr 44, poz. 310) przez niedochowanie warunku działania w porozumieniu z władzami zainteresowanych Kościołów.

W pierwszym punkcie wniosku Rzecznik Praw Obywatelskich zarzuca, iż art. 12 ust. 2 ustawy o systemie oświaty, będący podstawą kwestionowanego rozporządzenia, nie uprawnia do wprowadzenia do planu zajęć szkolnych nowego przedmiotu - etyki, jako alternatywnego wobec nauki religii. Wnioskodawca zauważył, iż ustawodawca nadał art. 19 ust. 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego oraz art. 20 ust. 3 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania identyczne brzmienie: „Nauczanie religii uczniów szkół publicznych może się odbywać również w szkole na zasadach określonych w odrębnej ustawie”. Jednocześnie nie :mieniono ust. 3 art. 18 ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego („Nauczanie religii jako wewnętrzna sprawa Kościoła jest organizowane przez parafie i domy zakonne pod zwierzchnictwem biskupa diecezjalnego”) oraz ust. 2 art. 20 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania („Nauczanie religii dzieci i młodzieży jest wewnętrzną sprawą Kościołów i związków wyznaniowych”), z czego wynika, iż ustawodawca

świadomie utrzymał usytuowanie kwestii nauczania religii jako wewnętrznej sprawy Kościołów i związków wyznaniowych.

Istota problemu — zdaniem Rzecznika Praw Obywatelskich — sprowadza się do pytania czy obecność religii na terenie szkoły w postaci przyjętej w zaskarżonym rozporządzeniu nie koliduje z ustawami oraz Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej.

Rzecznik Praw Obywatelskich podnosi, iż przy dokonywaniu wykładni art. 12 ustawy o systemie oświaty należy zwrócić uwagę, że zwrot „organizuje” oznacza bardziej intensywną formę „umożliwiania”, ale nie powodującą, iż nauczanie religii staje się wewnętrzną sprawą szkoły, lub też że naruszona zostanie konstytucyjna zasada rozdziału Kościoła od państwa. Poparciem powyższego ma być niezmieniona treść art. 19 ust. 1 ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego („Nauczanie religii odbywa się... także w innych pomieszczeniach udostępnionych na ten cel przez osobę uprawnioną”), wobec czego brzmienie przepisu art. 19 ust. 2 tejże ustawy oznacza tylko, iż inna ustawa może wprowadzić obowiązek udostępniania pomieszczeń dla celów nauki religii.

Zarzucając niezgodność § 3 ust. 3 rozporządzenia z art. 2 pkt 5 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania mówiącym o prawie do zachowania milczenia w sprawie swej religii lub przekonań, Rzecznik Praw Obywatelskich — zgadza się ze stanowiskiem Trybunału Konstytucyjnego (sprawa K. 11/90), iż prawa do milczenia nie można utożsamiać z zakazem uzewnętrzniania publicznie osobistych przekonań z własnej inicjatywy. Jednakże — jego zdaniem — żaden organ państwowy ani instytucja państwa neutralnego światopoglądowo nie może żądać od obywateli takowych oświadczeń i jedynie racje dyskryminacyjne uzasadniają domaganie się lub zbieranie przez szkołę informacji negatywnych o świadomej rezygnacji z nauczania religii, lub pobieraniu nauki poza systemem oświaty.

W kolejnym zarzucie wnioskodawca podnosi niezgodność § 5 ust. 1 rozporządzenia, przewidującego zatrudnianie nauczycieli religii przez szkoły, a więc ponoszenia wydatków z funduszy publicznych, z zasadą prawa budżetowego, że wszystkie wydatki ze środków państwowych muszą mieć wyraźne upoważnienie ustawowe. Rzecznik Praw Obywatelskich twierdzi również, iż kwestionowany przepis niezgodny jest także z art. 10 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania stanowiącym, iż „Państwo i państwowe jednostki organizacyjne nie dotują i nie subwencjonują Kościołów i innych związków wyznaniowych. Wyjątki od tej zasady regulują ustawy lub przepisy wydane na ich podstawie”. Wydaje się, iż Kościoły czy związki wyznaniowe mogą otrzymać dotacje tylko wtedy, gdy podejmują określone zadania społeczne poza ich sferą działalności wewnętrznej, jak np. edukacja czy prowadzenie zakładów opiekuńczo-wychowawczych - wywodzi wnioskodawca. Przepisowi § 5 ust. 1 rozporządzenia Rzecznik Praw Obywatelskich zarzuca także brak umocowania w art. 12 ust. 1 ustawy o systemie oświaty.

Podniesiony w sentencji wniosku zarzut niezgodności § 5 ust. 1 rozporządzenia z art. 81 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej poprzez uprzywilejowanie pewnej grupy obywateli z uwagi na ich wyznanie, nie został przez Rzecznika Praw Obywatelskich omówiony w uzasadnieniu wniosku, choć wspomniano o nim w końcowej części uzasadnienia, jednak bez konkretnych argumentów na jego poparcie.

Wprowadzona § 5 ust. 2 rozporządzenia zasada, iż cofnięcie skierowania do nauczania religii oznacza równocześnie wypowiedzenie (zmianę) stosunku pracy, wydana została bez umocowania ustawowego oraz koliduje z obowiązującymi unormowaniami kodeksu pracy oraz Karty Nauczyciela w sprawie wypowiedzania stosunku pracy — twierdzi wnioskodawca. Rzecznik Praw Obywatelskich podnosi, że rozporządzenie nie może samodzielnie tworzyć nowych instytucji prawa pracy, sprowadzając podmiot stosunku pracy — szkołę do roli płatnika wynagrodzenia i praktycznie pozbawiając go atrybutów pracodawcy.

Przedstawiając argumenty na poparcie zarzutu zawartego w pkt I. 5 wniosku Rzecznik Praw Obywatelskich podnosi, że skoro nauczanie religii jest sprawą wewnętrzną Kościołów i związków wyznaniowych i nie ma podstaw, by nauczyciele religii byli zatrudnieni przez szkoły, co przewiduje § 5 rozporządzenia, to brak jest także podstaw, by wchodzili oni w skład rady pedagogicznej, nie przyjmując jedynie obowiązków wychowawcy klasy, a także by ciążył na nich obowiązek wypełniania dziennika szkolnego (§ 7 ust. 1 i ust. 4 rozporządzenia).

Uzasadniając kolejny zarzut wnioskodawca wywodzi, iż przewidziane w § 9 rozporządzenia umieszczanie ocen z religii lub etyki na świadectwie szkolnym jest niemożliwe do zaakceptowania, gdyż do dokumentu urzędowego wystawionego przez szkołę publiczną nie można wprowadzać elementów oceny nie należącej do sfery edukacji, a pozostającej wewnętrzną sprawą Kościoła. Ponadto przepis ten - zdaniem Rzecznika Praw Obywatelskich —

stwarza niebezpieczeństwo nietolerancji.

Uzasadniając niezgodność § 12 rozporządzenia z art. 6 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz z art. 82 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, Rzecznik Praw Obywatelskich podnosi, iż umieszczanie symboli religijnych poza salami udostępnionymi na naukę religii oraz odmawianie przed i po tej nauce modlitwy w postaci przyjętej w rozporządzeniu nie jest możliwe do akceptacji. Umieszczanie w szkole symboli kultu oraz odmawianie modlitwy to niewątpliwie publiczne sprawowanie kultu — twierdzi wnioskodawca — a obecność symboli kultu i modlitwy poza miejscami przeznaczonymi na naukę religii pozostaje w kolizji z art. 6 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania („Nie wolno zmuszać obywateli do nie brania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych ani do udziału w nich”). W przypadku modlitwy przed i po zajęciach szkolnych nie ma mowy o przymusie fizycznym, ale uczniowie są w ten sposób zmuszani do ujawnienia swych przekonań, przez co ich ustawowe prawo do milczenia staje się fikcją — podnosi wnioskodawca. W uzasadnieniu wniosku Rzecznik nie podnosi, jak to czyni w sentencji, niezgodności § 12 rozporządzenia z art. 82 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

W końcowej części uzasadnienia wniosku Rzecznik Praw Obywatelskich stwierdza, iż wskazane w uzasadnieniu naruszenia obowiązującego ustawodawstwa wskazują na to, że kwestionowane rozporządzenie pozostaje tym samym w kolizji z art. 1 i 3 oraz art. 67 ust. 2 i 82 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

W sprawie stanowiska zajęli Minister Edukacji Narodowej i Prokurator Generalny.

Minister Edukacji Narodowej stanął na stanowisku, że zarzuty Rzecznika Praw Obywatelskich są całkowicie chybione zarówno z przyczyn merytorycznych, jak i formalnych. Następnie podkreślił, że problematyka religii na terenie szkoły była już przedmiotem rozważań Trybunału Konstytucyjnego (orzeczenie z 30 stycznia 1991 r. sygn. akt K. 11/90), co w konsekwencji oznacza, że niemal w całości argumentacja za lub przeciw organizacji religii na terenie szkoły musi się powtarzać.

Minister Edukacji Narodowej podniósł m.in., że wprowadzenie przedmiotu „etyka” mieści się całkowicie w jego kompetencji. Stosownie do przepisu art. 22 ust. 2 ustawy z 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Minister Edukacji Narodowej ustala m.in. ramowy plan nauczania i minima programowe przedmiotów obowiązkowych. Minister Edukacji Narodowej mógłby więc wprowadzić etykę jako przedmiot obowiązkowy, tym bardziej może to uczynić wprowadzając go jako przedmiot fakultatywny.

Ustosunkowując się do kolejnego zarzutu wnioskodawcy Minister Edukacji Narodowej wywodzi, iż § 3 ust. 3 rozporządzenia nie stwarza wymogu oświadczeń negatywnych głównie dlatego, że przepis nie mówi o oświadczeniach rodziców lub uczniów o nie korzystaniu z nauki religii lub etyki, ale o oświadczeniach o pobieraniu nauki religii poza systemem oświaty. Na „pozytywny” charakter oświadczenia wskazują wprost wyrazy „§ 1 ust. 1” znajdujące się w nawiasie następującym po wyrazach: „Nie są objęci nauką religii lub etyki uczniowie, którzy wedle oświadczenia rodziców lub ich samych...” Jest to wyraźne odesłanie do treści § 1 ust. 1, czyli do wyrażania życzenia przez rodziców lub uczniów. Druga część przepisu § 3 ust. 3 mówiąc o tym, że nie są objęci nauką religii lub etyki uczniowie, którzy świadomie z niej zrezygnują, nie wymaga składania żadnych oświadczeń. Uczniowie tacy nie zgłaszają się po prostu ani na lekcje religii, ani na lekcje etyki, ale w tym czasie trzeba im zapewnić opiekę lub zajęcia wychowawcze. Nie chodzi tu zatem o deklarację co do wyznawania lub nie wyznawania religii, lecz o porządkowo-organizacyjną decyzję co do wyboru jednej z alternatyw.

W dalszej części stanowiska Ministra Edukacji Narodowej czytamy, iż skoro szkoła ma organizować nauczanie religii i jest to jej zadanie (art. 12 ust. 1 i 2 ustawy o systemie oświaty) to musi zapewnić także warunki kadrowe umożliwiające realizację tego zadania. Wskazuje na to art. 5 ust. 7 ustawy o systemie oświaty. Chodzi tu o zapewnienie warunków lokalowych i materialnych do realizacji celów szkoły (art. 3 ust. 1 pkt 12 ustawy).

Natomiast - jak podnosi Minister Edukacji Narodowej — problem zasiadania nauczycieli religii w radach pedagogicznych został rozstrzygnięty przez ustawę o systemie oświaty. Art. 40 ust. 3 tej ustawy stanowi, że w skład rady pedagogicznej wchodzi wszyscy nauczyciele zatrudnieni w szkole oraz pracownicy innych zakładów pracy pełniący funkcje instruktorów praktycznej nauki zawodu lub prowadzący pracę wychowawczą z młodocianymi pracownikami (...).

Jak wyjaśnia dalej Minister Edukacji Narodowej, z chwilą cofnięcia przez Kościół lub związek wyznaniowy skierowania do nauczania danej religii nauczyciel musi utracić prawo

nauczania religii zgodnie z zasadą, że nauczanie religii jest wewnętrzną sprawą Kościoła lub związku wyznaniowego. Jeżeli nie nauczał przedmiotów poza religią, należy nauczyciela takiego zwolnić, a jeżeli uczył innych przedmiotów — zmienić zakres jego obowiązków. Kwestionowany § 5 ust. 2 rozporządzenia, wskazuje stronom stosunku pracy konsekwencje utraty kwalifikacji do nauczania religii i stanowi podstawę do podjęcia czynności technicznych, np. w postaci doręczenia wypowiedzenia. Umieszczenie tego przepisu rozporządzenia miało na celu właściwe ukształtowanie polityki kadrowej w tym zakresie, nie kolidując z uprawnieniami dyrektora szkoły, jako kierownika zakładu pracy do decydowania w sprawach zatrudniania i zwalniania nauczycieli i innych pracowników (art. 39 ust. 3 ustawy o systemie oświaty).

Minister Edukacji Narodowej podnosi, iż ustawa o systemie oświaty stanowi, że szkoły publiczne organizują naukę religii. Brzmienie przepisu jest kategorię i nie wskazuje na możliwość organizowania ale obowiązek organizowania, z którego szkoła nie może się uwolnić. Wobec powyższego realizacja tego zadania musi być dokumentowana. Stąd w rozporządzeniu znalazł się obowiązek wypełniania dziennika. Ponadto skoro świadectwo szkolne obejmuje wszystkie zajęcia — obowiązkowe i ponadobowiązkowe — to brak jest jakichkolwiek przesłanek do nie umieszczania na świadectwach szkolnych ocen z religii. Minister Edukacji Narodowej zauważa także, iż z treści świadectwa nie wynika, jakiej religii nauczano danego ucznia, czy też, że zamiast religii nauczano etyki uniwersalnej.

Odnosząc się do zarzutu niezgodności § 12 rozporządzenia z art. 6 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz z art. 82 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, Minister Edukacji Narodowej podnosi, iż z kwestionowanego przepisu wynika przede wszystkim możliwość a nie obowiązek zawieszania krzyża i odmawiania modlitwy.

W konsekwencji Minister Edukacji Narodowej wniósł o ustalenie, że zaskarżone rozporządzenie z dnia 14 kwietnia 1992 r. nie narusza ani Konstytucji, ani też innych ustaw.

Prokurator Generalny przedstawił stanowisko, w myśl którego przepisy § 1 ust. 1, § 3 ust. 3, § 5 ust. 1 i 2, § 7 ust. 1 i 3, § 9 ust. 1 oraz § 12 rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych nie pozostają w sprzeczności z przepisami ustaw wskazanych we wniosku oraz przepisami Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

W uzasadnieniu swego stanowiska Prokurator Generalny podnosi m.in., iż pozostawienie bez zmian przepisów przewidujących, iż nauczanie religii jest wewnętrzną sprawą Kościołów i związków wyznaniowych, nie może być odczytywane, iż także organizacja nauczania religii jest domeną Kościołów i związków wyznaniowych.

Ustosunkowując się do zarzutów zawartych we wniosku Rzecznika Praw Obywatelskich, Prokurator Generalny stanął na stanowisku, iż wprowadzając jako przedmiot fakultatywny etykę, Minister Edukacji Narodowej działał w ramach przyznanej mu ustawą kompetencji. Zdaniem Prokuratora Generalnego, przepis § 3 ust. 3 rozporządzenia eliminuje możliwość stworzenia domniemania wyrażenia milczącej zgody na pobieranie nauki religii lub etyki. Prokurator Generalny podnosi również, iż termin „organizowanie” oznacza podjęcie aktywnych działań organizacyjnych, co potwierdza porównanie art. 13 ust. 1 z art. 12 ust. 1 ustawy o systemie oświaty, a także wynika z leksykalnego znaczenia słowa „organizować”. Konsekwencją nałożenia na szkołę publiczną obowiązku organizowania nauki religii jest zatrudnianie przez szkołę nauczycieli religii, a co się z tym wiąże wypłacania im wynagrodzenia, czego nie można traktować jako dotacji lub subwencji na rzecz Kościołów i związków wyznaniowych. Następnie Prokurator Generalny podkreśla, że osoba nauczająca religii korzysta z wszystkich praw przysługujących nauczycielowi, nie wyłączając wchodzenia w skład rady pedagogicznej. Gdy chodzi o umieszczanie ocen z religii lub etyki na świadectwie szkolnym, Prokurator Generalny podnosi, że skoro jest to jeden z przedmiotów nauczania w szkole, to brak jest podstaw do nie umieszczania z niego ocen na świadectwie szkolnym. W dalszej części uzasadnienia Prokurator Generalny wywodzi, iż § 12 rozporządzenia opuszcza możliwość umieszczania krzyży w pomieszczeniach szkolnych, co nie jest jednak przejawem zmuszania obywateli do brania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. Za przejaw zmuszania do powyższych czynności nie można także uznać samego dopuszczenia możliwości odmawiania modlitwy.

Trybunał Konstytucyjny zwrócił się do Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu i Konferencji Episkopatu Polski z prośbą o interpretację przez Komisję przepisów ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego, w zakresie objętym wnioskiem Rzecznika Praw Obywatelskich. Na podstawie art. 4 ust. 1 powołanej ustawy Komisja Wspólna stwierdziła w swojej odpowiedzi, że § 7 ust. 1 i 3 rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej nie pozostaje

w sprzeczności z art. 18 ust. 3 ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego. Zdaniem Komisji Wspólnej ten ostatni przepis należy rozpatrywać biorąc pod uwagę art. 19 ust. 1 i 2 cyt. ustawy (po nowelizacji wprowadzonej ustawą o systemie oświaty), który m.in. stanowi, iż nauczanie religii uczniów szkół publicznych może odbywać się również na zasadach określonych w odrębnej ustawie. Komisja Wspólna uważa, że ową „odrębną ustawą” — jest ustawa o systemie oświaty, przewidująca udział w radach pedagogicznych wszystkich nauczycieli zatrudnionych w szkole (art. 40 ust. 3 ustawy) oraz konieczność dokumentowania zajęć przez osoby prowadzące lekcje, jako konsekwencje nałożenia na szkoły obowiązku organizowania nauki religii (art. 12 ust. 1 i 2 wymienionej ustawy).

Pismem z dnia 17 marca 1993 r. Rzecznik Praw Obywatelskich uzupełnił swój pierwotny wniosek. Kwestionując tryb wydania rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej podniósł, iż naruszyło ono nadto art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 7 września o systemie oświaty w związku z § 54 pkt 2 uchwały Nr 147 Rady Ministrów z dnia 5 listopada 1991 r. w sprawie zasad techniki prawodawczej (M.P. Nr 44, poz. 310) przez nie dochowanie warunku działania w porozumieniu z władzami zainteresowanych Kościołów.

W powyższym piśmie Rzecznik Praw Obywatelskich wniósł także o powołanie biegłego prof. dr. hab. Michała Pietrzaka, a także o przyjęcie jako materiału dowodowego w sprawie opinii prof. Pietrzaka dotyczącej stanowiska Ministra Edukacji Narodowej wobec wniosku Rzecznika.

W uzupełnieniu wniosku Rzecznik Praw Obywatelskich podniósł, iż mimo ustawowego wymogu (art. 12 ust. 2 ustawy o systemie oświaty), kwestionowane rozporządzenie zostało wydane bez porozumienia z podmiotami wymienionymi w ustawie. Na poparcie powyższego zarzutu Rzecznik Praw Obywatelskich dołączył stanowiska wyrażone przez Synod Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej, Radę Kościoła Chrześcijan Baptystów, Naczelną Radę Kościoła Zborów Chrystusowych oraz Polską Radę Ekumeniczną.

Zdaniem Rzecznika Praw Obywatelskich prezentowany w uzupełnieniu wniosku zarzut stawia pod znakiem zapytania samo dojście do skutku kwestionowanego rozporządzenia.

W związku z nadesłaniem przez Rzecznika Praw Obywatelskich uzupełnienia wniosku, Minister Edukacji Narodowej przedstawił stanowisko, iż zarzut Rzecznika dotyczący naruszenia przez rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty w związku z § 54 pkt 2 uchwały nr 147 Rady Ministrów z dnia 5 listopada 1991 r. w sprawie zasad techniki prawodawczej, przez nie dochowanie warunku działania w porozumieniu z władzami zainteresowanych Kościołów — jest bezzasadny.

Uzasadniając swoje stanowisko Minister Edukacji Narodowej podniósł, że po długotrwałych uzgodnieniach nad projektem zaskarżonego rozporządzenia, przedstawiciele zainteresowanych Kościołów, na dowód osiągnięcia porozumienia w sprawie treści rozporządzenia, złożyli podpisy pod jego tekstem. Minister Edukacji Narodowej podkreślił, że wiele Kościołów i związków wyznaniowych nie udzieliło odpowiedzi lub nie wyraziło zainteresowania nauczaniem religii swojego wyznania w ramach systemu oświaty w związku z pismem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 10 maja 1991 r. zawierającym prośbę o przekazanie uwag i wniosków w sprawie nauki religii w szkole (nie objęło to korespondencją 8 Kościołów, które już wcześniej wyraziły chęć współpracy z Ministerstwem Edukacji Narodowej w przygotowaniu projektu rozporządzenia).

Ponadto Minister Edukacji Narodowej podkreślił, iż zgodnie z przepisami zawartymi w rozporządzeniu, prawo do nauczania religii przysługuje, na wniosek rodziców lub zainteresowanych uczniów, każdemu Kościołowi i związkowi wyznaniowemu zarejestrowanemu w Rzeczypospolitej Polskiej, bez względu na to, czy brał udział w pracach nad tekstem rozporządzenia.

Ustosunkowując się do pkt 2 uzupełnienia wniosku, Minister Edukacji Narodowej stanął na stanowisku, iż wniosek Rzecznika Praw Obywatelskich o powołanie biegłego w osobie prof. dr. hab. Michała Pietrzaka, a także o przyjęcie jako materiału dowodowego pisemnych uwag dotyczących stanowiska Ministra Edukacji Narodowej w sprawie, nie zasługuje na jego uwzględnienie.

W końcowej części swego stanowiska Minister Edukacji Narodowej wnosi, w przypadku uwzględnienia pkt 2 wniosku uzupełniającego Rzecznika Praw Obywatelskich, powołanie biegłego z zakresu praw człowieka w osobie prof. dr. hab. Tadeusza Jasudowicza, a także o

przyjęcie jako materiału dowodowego w sprawie jego opinii prawnej z dnia 15 sierpnia 1992 r.

Prokurator Generalny ustosunkowując się do rozszerzenia wniosku Rzecznika Praw Obywatelskich podtrzymał swoje dotychczasowe stanowisko i opowiedział się za nie uwzględnieniem wniosku Rzecznika Praw Obywatelskich także w tej rozszerzonej części. Prokurator Generalny wskazuje w szczególności, że w rozpatrywanej sprawie Minister Edukacji Narodowej wypełnił delegację ustawodawcy z art. 12 ust. 2 ustawy o systemie oświaty i wydał rozporządzenie w porozumieniu ze wszystkimi tymi Kościołami i związkami wyznaniowymi, które podjęły propozycję współpracy z Ministerstwem Edukacji Narodowej.

Ponadto Prokurator Generalny wskazał na nieprzydatność powoływania się w rozpatrywanej sprawie na uchwałę nr 147 Rady Ministrów z dnia 5 listopada 1991 r. w sprawie zasad techniki prawodawczej.

II

Na rozprawie w dniu 30 marca 1993 r. Trybunał Konstytucyjny ogłosił swoje postanowienie, wydane w dniu 29 marca na posiedzeniu niejawnym, w którym nie uwzględnił ani wniosku Rzecznika Praw Obywatelskich o dopuszczenie dowodu z opinii biegłego i opracowania prof. Michała Pietrzaka, ani wniosku Ministra Edukacji Narodowej o przeprowadzenie dowodu z opinii biegłego i opracowania prof. Tadeusza Jasudowicza. Trybunał Konstytucyjny stwierdził, iż dowód z opinii biegłych w tej sprawie jest zbędny, a załączone opracowania nie dotyczą niczego, co budziłoby wątpliwości Trybunału Konstytucyjnego.

Na rozprawie Rzecznik Praw Obywatelskich podtrzymał w całej rozciągłości zarzuty zawarte w pierwotnej wersji wniosku oraz wniosek zawarty w uzupełnieniu z 17 marca o uznanie nieważności całego rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej. Przedstawiając swoje argumenty Rzecznik Praw Obywatelskich podkreślił, iż podstawą decyzji o skierowaniu przez niego wniosku do Trybunału Konstytucyjnego nie był przedmiot regulacji kwestionowanego rozporządzenia tj. nauka religii w szkole, lecz sprzeczności natury prawnej.

Rzecznik Praw Obywatelskich wyjaśnił, iż w punkcie I.5 pierwotnego wniosku błędnie zaskarżono przepis § 7 ust. 1 i 3 zamiast § 7 ust. 1 i 4 rozporządzenia. Wnioskodawca wyjaśnił, iż w punkcie I.7 zarzucono niezgodność § 12 rozporządzenia z art. 6 ust. 2, a nie jak wynikało z treści pierwotnego wniosku z art. 5 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Ponadto Rzecznik Praw Obywatelskich potwierdził, iż punkt II pierwotnego wniosku należy traktować jako reasumpcję zarzutów szczegółowych z punktu I.

Rzecznik Praw Obywatelskich w trakcie rozprawy rozszerzył swój wniosek o sprzeczność z prawem § 9 ust. 4 rozporządzenia, mówiącego m.in. o wpisywaniu na świadectwo szkolne ocen z religii (etyki) w przypadku uczęszczania uczniów na zajęcia w grupach międzyszkolnych lub punktach katechetycznych.

Przedstawiciel Ministra Edukacji Narodowej podtrzymał w całości stanowiska złożone wcześniej na piśmie. Ponadto odpowiadając na pytanie TK wyjaśnił m.in., iż niewiele z Kościołów i związków wyznaniowych wyraziło chęć uczestniczenia w pracach na temat organizowania nauczania religii w szkołach.

Przedstawiciel Prokuratora Generalnego podtrzymał osnowę pisemnych stanowisk.

Trybunał Konstytucyjny wydał postanowienie o dopuszczeniu dowodu z przesłuchania świadków prof. Andrzeja Stelmachowskiego, biskupa Zdzisława Tranda, przedstawicieli Kościołów: Ewangelicko-Reformowanego, Chrześcijan Baptystów oraz Kościoła Zborów Chrystusowych, na okoliczność trybu dojścia do skutku rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych.

W tym celu TK postanowił odroczyć rozprawę do dnia 7 kwietnia 1993 r.

Na rozprawie w dniu 7 kwietnia 1993 r. Trybunał Konstytucyjny stwierdził wpłynięcie wniosku Ministra Edukacji Narodowej o przesłuchanie świadka księdza biskupa Jana Szarka.

Następnie Trybunał Konstytucyjny przystąpił do przesłuchania świadków.

Przesłuchany w charakterze świadka ksiądz biskup Zdzisław Tranda, były prezes Polskiej Rady Ekumenicznej, zeznał m.in., że podpisanie tekstu projektu rozporządzenia było kompromisem ze strony Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, którego jest biskupem.

Następnie przesłuchany został w charakterze świadka dr Witold Brodziński, prezes Synodu Kościoła Ewangelicko-Reformowanego. Zeznał on m.in., że wypowiedź przedstawiciela Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w sprawie rozporządzenia powinna być poprzedzona uchwałą Synodu. Świadek zeznał ponadto, że Synod Nadzwyczajny Kościoła Ewangelicko-Reformowanego może być zwołany w ciągu 7-8 dni.

Kolejnym świadkiem przesłuchanym w sprawie był ksiądz Andrzej Seweryn, przedstawiciel Kościoła Chrześcijan Baptystów. Zeznał on m.in., że reprezentowany przez niego Kościół w zasadzie nie był w ogóle zainteresowany wprowadzeniem nauczania religii do szkół publicznych.

W charakterze świadka przesłuchano także księdza Henryka Sacewicza, przedstawiciela Kościoła Zborów Chrystusowych, który zeznał, iż projekt rozporządzenia został przez niego podpisany, bo przynajmniej w stopniu minimalnym gwarantował on prawa dzieci uczęszczających do szkół, należących do reprezentowanego przez niego Kościoła. W swoich zeznaniach świadek podniósł, iż uzgodnienia w związku z tekstem rozporządzenia a w szczególności jego podpisanie, odbywało się zbyt pośpiesznie, co uniemożliwiło zainteresowanym Kościołom i związkom wyznaniowym wnikliwe zapoznanie się ze sprawą oraz podjęcie konsultacji wewnątrz Kościołów lub związków wyznaniowych.

Jako ostatniego ze świadków Trybunał Konstytucyjny przesłuchał prof. Andrzeja Stelmachowskiego, byłego Ministra Edukacji Narodowej. Zeznał on m.in., iż dwukrotnie (w lutym i w marcu 1992 r.) uzgadniano tekst rozporządzenia z zainteresowanymi Kościołami, którym wcześniej rozesłano odpowiednie zaproszenia. Ponadto oświadczył, iż jego zdaniem, sformułowanie „w porozumieniu” oznacza osiągnięcie konsensusu co do tych zagadnień, które mają znaczenie merytoryczne. Zdaniem świadka tak rozumiany konsensus zainteresowanych Kościołów w sprawie projektu rozporządzenia został osiągnięty, mimo istnienia różnicy zdań co do pewnych szczegółów. Świadek zwrócił uwagę, iż uchwała Rady Ministrów w sprawie trybu przygotowywania aktów legislacyjnych ukazała się później niż ustawa o systemie oświaty, wobec czego trudno jest wymagać aby ustawodawca posłużył się rozumieniem zwrotu „w porozumieniu” określonym w późniejszej akcie prawnym. Odpowiadając na pytanie świadek Andrzej Stelmachowski zeznał także, iż w trakcie drugiej konferencji uzgadniającej tekst projektu rozporządzenia, jeden z Kościołów przedłożył swój własny projekt rozporządzenia.

Przed udzieleniem końcowego głosu stronom Trybunał Konstytucyjny ogłosił postanowienie, w którym nie uwzględnił wniosku Ministra Edukacji Narodowej o przesłuchanie w charakterze świadka księdza biskupa Jana Szarka z uwagi na to, że okoliczności, na stwierdzenie których świadek ten miałby zeznawać zostały już dostatecznie wyjaśnione.

W końcowych wypowiedziach uczestnicy podtrzymali swoje dotychczasowe stanowiska i argumenty na ich poparcie.

(Publikacja: 09-08-2003)

[Oryginał..](http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,2596) (<http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,2596>)

Contents Copyright © 2000-2008 by Mariusz Agnosiewicz

Programming Copyright © 2001-2008 Michał Przech

Autorem tej witryny jest Michał Przech, zwany niżej Autorem.

Właścicielem witryny są Mariusz Agnosiewicz oraz Autor.

Żadna część niniejszych opracowań nie może być wykorzystywana w celach komercyjnych, bez uprzedniej pisemnej zgody Właściciela, który zastrzega sobie niniejszym wszelkie prawa, przewidziane w przepisach szczególnych, oraz zgodnie z prawem cywilnym i handlowym, w szczególności z tytułu praw autorskich, wynalazczych, znaków towarowych do tej witryny i jakiegokolwiek ich części.

Wszystkie strony tego serwisu, wliczając w to strukturę podkatalogów, skrypty JavaScript oraz inne programy komputerowe, zostały wytworzone i są administrowane przez Autora. Stanowią one wyłączną własność Właściciela. Właściciel zastrzega sobie prawo do okresowych modyfikacji zawartości tej witryny oraz opisu niniejszych Praw Autorskich bez uprzedniego powiadomienia. Jeżeli nie akceptujesz tej polityki możesz nie odwiedzać tej witryny i nie korzystać z jej zasobów.

Informacje zawarte na tej witrynie przeznaczone są do użytku prywatnego osób odwiedzających te strony. Można je pobierać, drukować i przeglądać jedynie w celach informacyjnych, bez czerpania z tego tytułu korzyści finansowych lub pobierania wynagrodzenia w dowolnej formie. Modyfikacja zawartości stron oraz skryptów jest zabroniona. Niniejszym udziela się zgody na swobodne kopiowanie dokumentów serwisu Racjonalista.pl tak w formie elektronicznej, jak i drukowanej, w celach innych niż handlowe, z zachowaniem tej informacji.

Plik PDF, który czytasz, może być rozpowszechniany jedynie w formie oryginalnej, w jakiej występuje na witrynie. **Plik ten nie może być traktowany jako oficjalna lub oryginalna wersja tekstu, jaki zawiera.**

Treść tego zapisu stosuje się do wersji zarówno polsko jak i angielskojęzycznych serwisu pod domenami Racjonalista.pl, TheRationalist.eu.org oraz Neutrum.eu.org.

Wszelkie pytania prosimy kierować do redakcja@racjonalista.pl